

Т.В. Портнова

ПІДБУРЮВАТИ І ПРОСВІЩАТИ: НЕЛЕГАЛЬНІ ПРОПАГАНДИСТСЬКІ КНИЖКИ ДЛЯ СЕЛЯНСТВА 1870-Х РОКІВ В УКРАЇНІ

У другій половині XIX ст. проблема „книжок для народу”, активно дискутована в інтелігентських колах і раніше, набуває нового значення. Завдання елементарної просвіти за умов боротьби за симпатії селянства віходить на другий план, поступаючись ідейній пропаганді.

Пропагандистській народницькій літературі не бракувало уваги радянської історіографії. Розвідка В. Захаріної [6] та передмова В. Базанова до збірки перевиданих народницьких пропагандистських творів [2] присвячені вивченню опублікованих і неопублікованих пропагандистських текстів російського народництва, а також інтелектуальному контексту їх створення та специфіці змістового наповнення. Без згадок або опису україномовних пропагандистських творів не обходилася і не обходиться зараз жодна розвідка з історії українського народництва [8; 15; 17]. Втім, зосередження на змісті творів залишає в тіні ряд інших важливих питань, на які, не претендуючи на їх повне розкриття, хотілося б вказати у цій статті. Об’єкт вивчення – нелегальні пропагандистські книжки для селянства України 70-х рр. XIX ст.; предмет – їх текстуальні особливості, функції.

Пропагандистські тексти зазвичай досліджують у контексті народницького руху, з переважною увагою до їхніх авторів. При цьому іноді віходить на другий план те, що ці тексти є зразками адресної літератури – літератури, створеної з конкретною метою для конкретної аудиторії, у нашому випадку – селянської. Підпадаючи під незмінні закономірності пропагандистської діяльності, яка для власної успішності потребує врахування особливостей своєї аудиторії, їхні автори мусили узгоджувати свої переконання з уявленнями селян або, принаймні, із власними уявленнями про ці уявлення. Тому доцільно розглянути, які специфічні прийоми вживали автори пропагандистських текстів, прагнучи привнести до традиційного селянського світу власні ідеї. Окрім цього, питання функціонування народницьких пропагандистських творів на селі є складовою великої проблеми – проблеми взаємодії письмової та усної культур. Ці книжки, написані спеціально для селян, переважно неписьменного, стали одними з перших ластівок потоку різноманітної друкованої продукції, що в кінці XIX ст. рушить на село.

Радикальна молодь Російської імперії 1870-х років у своєму ставленні до селянства перебувала на ідейному роздоріжжі, обираючи між завданнями вчити народ, вчитися у народу або просто близче познайомитися з його побутом, часто чітко не зупиняючись на якомусь одному варіанті. Втім, у кожному випадку „народу”, під яким розуміли переважно селянство, надавалося виняткове значення. У народницьких проектах майбутньої соціальної революції в Російській імперії, які передбачали, оминаючи капіталізм, заснування нової соціальної організації на основі федерації вільних громад, „народу” відводилася роль її провідної рушійної сили. Ознайомлення селянства з його історичною роллю і

стало головною метою радикальної молоді. Як писав С. Подолинський: „Едва ли крестьянин станет хорошим социалистом от пропаганды, от нашей или от своего брата, это все равно... но познакомить с идеалами настоящего социализма, социализма, на основании которого крестьяне смогут со временем устроить свою жизнь, пока можем только мы, и мы должны сделать это в возможно полном и обширном объеме” [14, 127]. Донести до селян такі далекі від нього ідеї мали не менш далекі від селян друковані тексти.

Слід стисло охарактеризувати ту ниву, на яку пропагандисти збиралися сіяти зерно незгоди з існуючим ладом. Поширення „книжок для народу” у державі, абсолютнона більшість населення якої була неписьменна, потребувало виняткових зусиль. Покоління майбутніх грамотних селян лише пішло до відкритих 1864 року шкіл і не досягло дорослого віку. Знайомство багатьох селян з друкованим словом і письмовою культурою обмежувалося спогляданням книжок у церквах та зіткненнями з борговими та судовими записами, прослуховуванням урядових розпоряджень. Великий авторитет друкованого слова, як атрибути справ виняткової значущості, поєднується з поганим його розумінням. Відсутність практики самостійного читання надзвичайно ускладнювала розуміння селянами читаних у голос складних текстів, що наочно продемонструвало не сприйняття маніфесту 1861 року*. Едині книжки, що читають на селі, окрім сакральних текстів, це таврований просвітниками народу лубок, що відповідає рівню своєї цільової аудиторії та сприймається селянами як ледь не єдиний різновід „непанської” книжки [3, 21].

Можливо, багато учасників „ходіння в народ”, захоплені вірою у силу друкованого слова, не усвідомлювали повною мірою парадоксів привнесення канонів письмової культури до традиційного світу села. Проте вони добре розуміли, що мають зважати на специфіку читачів і слухачів своїх творів і по можливості прилаштовуватися під їхні звички і смаки.

Прагнення зробити тексти максимально зрозумілими і доступними для селянства потребувало в першу чергу відповідних форм подачі текстів. Оскільки ці книжки призначалися не лише для самостійного читання селянами, але й для коментованого їх читання вголос, для зручності вони часто набували форми бесіди або розповіді, написаної, для більшої переконливості, від імені „бувалої людини”. Початок на кшталт: „Послухайте, добре люде, що я вам скажу. Вибачайте, коли що не до ладу буде моя мова, бо я простий чоловік, не вештався по тих Петенбургах, то може що й не теє...” [11, 356], – був типовим і мав задати розмові правильного тону.

Пропагандні твори прагнули писати мовою, зрозумілою селянству і наближеною до його розмовної мови. Звідси і вправляння авторів у простонародному красномовстві – від широкого використання приказок (особливо в назвах, наприклад, „Бог – то бог, да и сам не будь плох”, „За богом молитва, а за царем служба не пропадет”) до повної стилізації текстів під народну мову. Цим завданням відповідав і зовнішній вигляд пропагандистських брошур – їх дизайн найчастіше був схожий на обгортки лубочних видань, дозволених духовною та світською цензурою [7, 178]. Окрім міркувань

конспірації, це дозволяло прилаштуватися до популярної і звичній серед селян літератури. Наслідування звичним для селянства зразкам йшло і далі, народивши дивну стильову форму – народницьку казку, своєрідний виклад соціалістичних ідей у фольклорному стилі [2, 42] („Сказка о Мудрице Наумовне”, „Сказка о четырех братьях” тощо). Позичений від казки фантастичний сюжет доповнювався екскурсами в російську історію, популярними переповідками про селянські та робітничі рухи за кордоном, тезами з „Капіталу” К. Маркса.

Стилістичні особливості пропагандистських творів зумовлювалися і усвідомленням їхніми авторами великого авторитету для селянства сакральних текстів. Враховуючи народні уявлення про поділ літератури на „божественну” (серйозну) і „розважальну” [13, 133], пропагандисти широко застосовували християнську символіку і релігійну фразеологію, цитати з євангельських текстів, особливо при зображенні прийдешнього ідеального суспільства, що набував рис раю на землі, царства правди та істини. Широко вживалися і поклики на авторитет біблійних текстів при обґрунтуванні однієї з підставових ідей народництва – загальної рівності: „Поэтому все люди равны; этому учил и божественный учитель Иисус Христос” [16, 75].

Усі експерименти з формою подання творів підпорядковувалися одній меті – аби селянин, приваблений виглядом книги та звичною мовою і стилістикою, зацікавився її змістом. Зміст же майже усіх пропагандистських творів узгоджувався із загальною логікою викладу – гнівний опис соціальної нерівності, тяжкого становища селян і робітників та здирництва царя, поміщиків і церкви, підводить до ідеї необхідності зміни наявного ладу (як влучно зазначила В. Захаріна, говорячи про революцію, пропагандисти жодного разу не вживали це невідоме селянству слово – його аналогом стало слово „бунт” [6, 158]). Трохи спростивши, можна сказати, що читачам цих творів були запропоновані три базові ідеї: антинаріхізм, безжалість нового економічного ладу (навіть гіршого за кріпацтво: „Перше з нас брали батогами, а тепер голодухою” [11, 361]) та необхідність переоблаштування життя згідно із соціалістичним ідеалом.

Пропаганда простує за народними чутками, активно інтегруючи їх до себе. При описі тогочасного незадовільного становища села загадуються ті факти, на які воліло жалітися саме селянство – безземелля, непомірний податковий тиск, судове безправ’я. Особливе значення відводилося інтерпретації поняття „волі”, яку селянство отримало за реформою 1861 р.: „Замість волі дав таку штуку, що й не розбереш, чи воно нове ярмо на робочого чоловіка, чи бичівка, щоб на ній повіситися” [11, 360].

Обґрунтовуючи власні ідеї, пропагандисти прагнули знайти їм підтримку у властивим селянству прагненнях і надіях, спертих на їхню неприязнь до заможних, мрію про справжню волю, новий переділ земель, „Нове положення”, давнє бажання стати самостійним господарем і власником земельної ділянки. Зі знання про виняткову болючість земельного питання та уявлення селян про належність землі тому, хто її обробляє, неодмінно виводився додатковий аргумент: „Ту землю, що з діда з прадіда

потом та кров’ю нашою орана і слезами порошена, вони собі забрали, а нам деякі шматочки дали, та ще й викуп плати... Хиба землю цар з панами зробили, хиба своїми руками придбали, що вони її продають та орудують, як їм злее серце та нікчемний глупдкаже?” [11, 361].

Критику тогочасного ладу неодмінно доповнювало змалювання майбутнього ідеального суспільства. Спільнота рівних, у якій немає бідних і багатих, суспільство, де всі освічені, рівною мірою забезпеченні й готові колективно працювати у своїх громадах – найзагальніший його еталон. У „Паровій машині”, якій припада виняткова увага як першій українізований брошурі утопічно-соціалістичного характеру, скалічений машиною Андрій бачить у мареніні власне село, де всі „такі гарні і здорові, і одежа на них не така обірвана... а нова і чиста”, де на обід подають „жарене м’ясо, і вареники з сметаною, і пироги з вишнями”, а на кoliшньому панському будинку написано „громадська школа” [9, 72-74]. У новому суспільстві вся земля громадська і обробляється спільно, немає злодіїв і злочинів („бо усі люди мають своє по своїх громадах”), а також грошей – діє натуральний обмін.

Загальнотиражований образ майбутнього ідеального суспільства поєднував враховані селянські очікування й соціалістичні теорії – де поруч зі знищеннем оброку, загальним переділом землі („мати земля повинна бути для всіх, людська”) та скасуванням рекрутчини знаходимо розвиток освіти, з відкритими для всіх університетами включно, та вільні спілки селян і робітників із усунутим власністю. Політичному устрою майбутнього суспільства великої уваги не надавалося. Поколінню, що було „виховане на літературі робітничого питання й на зневазі до лібералізму і політики” [12, 222], державний устрій здавався менш важливим за економічне звільнення. Для пропагандистів актуальнішим видавалося на тлі помітної короїді пореформеної селянської общини переконати селян у помилковості індивідуалістичних настанов та невірності бажання вести власне окреме господарство.

Окрім спонукання до переоцінки власного становища, пропагандистська література виконувала і просвітницьку функцію, популярно пояснюючи сутність ринкових механізмів. „Хитрая механіка” – популярний виклад теорії прямих і непрямих податків та можливих висновків з нього: „Только платиши ты это и сам того не ведаешь... Ну и что же, скажи, из этого всего мужику достается? - Мужику? Ну куда ж ему с его суконным рылом да в калашный ряд! Его дело – платить...” [18, 157, 169], – дала поштовх численним наслідуванням. Так, наприклад, у роботі С. Подолинського „Про благство та бідність”, яку сам автор називав „першим розділом народної політичної економії”, так спрощено викладалася теорія доданої вартості [10, 82-92].

Г. Плеханов влучно охарактеризував народницьку пропагандистську літературу як літературу „ряжену”, засновану на перевдяганні утопічно-соціалістичних ідей у простонародні строї [7, 178]. Її авторам не можна відмовити у старанності стилізації й чутливості до запитів своєї потенційної аудиторії, яка визначила форму подачі матеріалу і частково її зміст. Вони вірно зауважили особливі уявлення селян про належність землі тому, хто її обробляє, специфічне уявлення про

правду і справедливість, особливий сентимент селянства до релігійної фразеології. При цьому не можна не помітити у цьому перевдяганні значної маніпуляційної складової – усі популяризаторські й стилістичні зусилля були зрештою спрямовані на інструментальне використання селянського невдоволення, хоча б і з мотивів любові до того ж самого селянства та прагнення покращити його життя. Втім, зображення картин важкого життя вдавалося радикальним авторам краще, ніж розділи з прямою соціальною дидактикою, що малювали кращі перспективи та визначити шляхи їх досягнення. Надмірне захоплення народників власними теоретичними побудовами зрештою зіграло злій жарт – селянство виявилося значно менш революційним та невдоволеним, ніж вони сподівалися.

Наприкінці зауважимо, що проблема сприйняття селянством запропонованих йому ідей є окремою темою. Проте можна ствердити, що народницькі утопії були радше витвором прагнень їхніх творців, ніж відбиттям сподівань й ідеалів простолюду. Найвіно було б розраховувати, що неписьменний або ледь письменний селянин серйозно зацікавиться літературою, яку йому пропонували захожі пропагандисти. Він переважно залишався байдужим до змальованих райдужних перспектив суспільства загальної рівності або глумачив їх по-своєму, як той селянин, що після прослуховування оповіді про майбутню спільноту рівних вимовив: „От тоді буде добре, піднайму двох робітників і заживу” [1, 48]. У спогадах учасників „ходіння в народ” часто зустрічаємо описи випадків небажання селян брати запропоновані книжки або використання їх на цигарки*. Не виявило селянство і великої довіри до тих своїх численних „друзів”, що раптом з'явилися в середовищі освіченого панства. Перефразуючи відомий вислів, „народ” був надзвичайно далеким від пропагандистів і, не розуміючи прагнень інтелігенції, не збирався відповідати її очікуванням.

1. Антекман О.В. *Общество „Земля и Воля” 70-х гг. по личным воспоминаниям*. – М., 1928.
2. Базанов В.Г. *Хождение в народ и книги для народа (1873–75)* // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.
3. Банк Б. В. *Изучение читателей в России (XIX в.)*. – М., 1969.
4. Богданович Т. *Хождение в народ*. – Петербург, б. г.
5. Демерть Н. *Новая воля (Из записок служившего кордато по крестьянскому делу)* // Отечественные записки. – 1869. – № 9.
6. Захарина В.Ф. *Голос революционной России. Литература революционного подполья 70-х годов XIX в.: „Издания для народа”*. – М., 1971.
7. Книга в России. 1861–1881 / Под ред. И.И. Фроловой. – М., 1988.
8. Корнійчук Л.Я. *Суспільно-економічна думка на Україні в 70-х роках XIX ст.* – К., 1971.
9. Подолинський С. *Парова машина // Подолинський С.А. Вибрані твори*. – К., 2000.
10. Подолинський С. *Про багатство та бідність // Подолинський С.А. Вибрані твори*. – К., 2000.
11. Правдиве слово хлібороба, брошура д. Волховського // Драгоманов М. *Листи до Ів. Франка та інших. 1887–1895*. – Львів, 1908.
12. Революционное народничество 70-х годов XIX в. – Т.1: 1870–1875. / Под. ред. Б.С. Итенберга. – М., 1964.
13. Рейтблат А.И. *От Бовы к Бальмонту. Очерки по*

истории чтения в России во второй половине XIX в. – М., 1991.

14. Рудько М.П. С.А. *Подолинський у революційно-народницькому русі 70-х рр. XIX ст.* // Український історичний журнал. – 1966. – № 7.
15. Рудько М.П. *Революційні народники на Україні (70-ті роки XIX ст.)*. – К., 1973.
16. Русскому народу // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.
17. Світленко С.І. *Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії*. – Дніпропетровськ, 1999.
18. Хитрая механіка (правдивий рассказ, откуда и куда идут деньги) // Агитационная литература русских революционных народников (Потаенные произведения 1873–1875 гг.). – Л., 1970.

I.M. Петренко

СТВОРЕННЯ МЕРЕЖІ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ СІЛЬСЬКИХ ЦЕРКОВНОПАРАФІЯЛЬНИХ ШКІЛ У ЛІВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НАПРИКІНЦІ XIX СТОЛІТТЯ

Національна освіта є вагомим фактором соціально-економічного розвитку суспільства, засобом збереження його цілісності та стабільності. На сучасному етапі розвитку України відбувається процес реформування системи вищої школи. Входячи у європейський освітній простір, ми не повинні втратити власну культурну, етнічну, релігійну, національну ідентичність. Саме тому дослідження питань історії української освіти набувають актуальності.

Останнім часом в Україні популярності набули недільні школи, спостерігається зближення освіти з християнськими духовними цінностями. Українське православне духовенство виступає силою, яка підтримує та відроджує освітні традиції. За цих умов зростає інтерес до вивчення історії церковнопарафіяльних шкіл у минулому, адже вони вписали помітну сторінку в історію освіти. Цей процес був перерваний десятиліттями радянської влади і тепер потребує нового переосмислення.

Створення мережі та діяльність церковнопарафіяльних шкіл належить до маловивчених проблем, хоча окремі фрагменти відображені у роботах В.Й. Борисенка, С.П. Стельмаха, О.О. Драч, Г.В. Степаненко [1-4]. У вказаніх працях автори аналізують проблеми історію освіти в Україні, просвітницьку діяльність духовенства, політику уряду Російської імперії щодо початкових шкіл духовного відомства. Однак, незважаючи на це, в цілому слід відзначити, що недостатньо вивченими залишаються такі аспекти проблеми, як організація та діяльність церковнопарафіяльних шкіл, особливості мережі їх поширення та функціонування у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття.

У зв'язку із цим автор ставить за мету з'ясувати особливості створення мережі та функціонування церковнопарафіяльних шкіл у Лівобережній Україні наприкінці XIX століття – періоду найвищого розквіту шкіл такого типу. Об'єкт вивчення – церковнопарафіяльні школи Лівобережжя наприкінці XIX ст., предмет – особливості створення мережі та функціонування сільських